Bitlis Kalesi'nde Bulunan Sinan Bey (Kale) Hamamı ve Rölöve Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme

Korkmaz ŞEN*

ÖZ

2004-2005 yılı arkeolojik kazıları sonucunda gün yüzüne çıkarılan Sinan Bey (Kale) Hamamı, Bitlis Kalesi'nde merkeze yakın bir konumda yer almaktadır. Ortaya çıkarıldığı günden bu yana hamama koruma amaçlı bazı basit müdahaleler yapılmış, ancak tam anlamıyla tahribatın önüne geçilememiştir. Özellikle örtü öğeleri ile su depolarının duvarlarındaki çökme tehlikesi her geçen gün artmaktadır. Bu nedenle 2019 yılı kazı çalışmaları kapsamında restitüsyon ve restorasyon öncesi rölöve çizimlerinin yapılmasına karar verilmiştir. Bunun için yapı ilk olarak yerinde incelenmiştir. Devamında Cors ve Total Station aletleri ile referans noktalar alınarak yapının harita üzerindeki konumu işaretlenmiştir. Mekânların zemin seviyeleri farklı olduğundan çizgi lazer aleti yardımıyla 0.00 kot seviyesi belirlenmiş olup plan ölçümleri aynı kot üzerinden alınmıştır. Krokiler üzerinde gerekli ölçüler alındıktan sonra bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Total Station ile plan, kesit, görünüş için bütün noktaların ölçümü yapılmıştır. Yapı bütünüyle fotoğraflanmış, kesit ve cephelerdeki malzeme ve hasar detaylarının ayrıntıları için Agisoft Photoscane, Adobe Photoshop ve Autocad gibi programlardan faydalanılmıştır. Elde edilen ölçü ve verilerle bu programlar kullanılarak, rölöve projesinin çizimleri hazırlanmıştır. Hazırlanan rölöve çalışması daha sonra ilgili kurul tarafından onaylanmıştır.

Soyunmalık, ılıklık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan hamam arşiv belgelerine göre 1534 ile 1540 yılları arasında Bitlis Sancak Beyi Sinan Bey tarafından yaptırılmış bir vakıf eseridir. Osmanlı arşivinde ulaşılan yeni belgelerde, 1540 yılına ait Tapu Tahrir Defteri ve diğer

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Elazığ/Türkiye
E-posta: ksen@firat.edu.tr, ORCID: /0000-0003-4332-7567, DOI: 10.32704/erdem.948934
Makale Gönderim Tarihi: 25.05.2020 * Makale Kabul Tarihi: 26.03.2021 * (Araştırma Mk.)

arşiv kayıtlarında, hamamın kale içerisindeki Sinan Bey tarafından inşa edilen mescide gelir getirmek üzere inşa edilmiştir. Sinan Bey Mescidi'nin yıllık geliri 4900 akçe olarak kayıtlara geçmiştir. Bu 4900 akçenin de 3600 akçesi kalede bulunan hamamdan, 580 akçesi ise hamam ile mektebin yakınında bulunan iki göz mahzenden elde edildiği yazılıdır.

Hamam, sıcaklık mekânına göre iki köşe halvet hücreli olup Klasik Türk Hamam mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Duvarlarda taş, kubbe ve kubbeye geçişlerde tuğla malzeme kullanılan yapıda süsleme öğelerine rastlanmaz. Sıcaklık, hela ve halvet hücreleri kubbe ile diğer kısımlar ise tonoz örtülüdür. Soyunmalık kısmında sadece beden duvarları ve kapı açıklığı günümüze ulaşırken, asıl hamam kısmının örtü öğeleri olan kubbe ve tonoz yüzlerine açılan fil gözleri ile iç mekân aydınlatılmaktadır.

Bu çalışmada, yeni belgeler ışığında, hamamın banisi ve yapım yılının ortaya çıkarılmasının yanında yapılan rölöve çalışmaları hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Bitlis, kale, hamam, Sinan Bey, kazı

An Evaluation of Sinan Bey (Kale) Hammam in the Bitlis Castle and Its Relievo Studies

ABSTRACT

Bitlis Sinan Bey (Kale) Hammam (Turkish bath) which was discovered through archaeological excavations of the 2004-2005 year is located in the Bitlis Castle near the city centre. Some simple interventions have been made to protect the bath since the day it was discovered; however, the destruction could not be completely prevented. In particular, the danger of collapse on the cover elements and the walls of water tanks is increasing day by day. Therefore, within the scope of the excavations in 2019, it was decided to make the survey drawings before the restitution and restoration. For this reason, the building was first examined in situ. Afterwards, the location of the building on the map was marked by taking reference points with Cors and Total Station instruments. Since the ground levels of the spaces are different, the level of 0.00 was determined with the help of the line laser tool and the plan measurements were taken on the same level. After the necessary measurements were taken on the sketches, they were transferred to the computer environment. With Total Station, all points were measured for plan, section and view. The entire structure

was photographed, and programs such as Agisoft Photoscane, Adobe Photoshop and Autocad were used for the details of the material and damage details on the sections and facades. The drawings of the survey project were prepared by using these programs with the measurements and data obtained. The prepared survey study was later approved by the relevant committee.

According to achieve documents, the hammam, made up of the sections including an undressing room, lukewarm room, hot room and furnace, is a foundation work, built by Bitlis Banner Lord Sinan Bey between 1534 and 1540. In the new documents reached in the Ottoman archives, the Land Registry Book of 1540 and other archive records, the bath was built to obtain income for the masjid built by Sinan Bey in the castle. The annual income of Sinan Bey Masjid was recorded as 4900 coins. It is written that of these 4900 coins, 3600 coins were obtained from the bath in the castle, and 580 coins were obtained from the two cellars near the bath and the school.

Two corners of the hammam are with private rooms in accordance with the hot room, and they reflect characteristics of the classical Turkish Hammam architecture. There are no ornamental elements in the structure where stone is used on the walls, dome and brick materials are used in the transitions to the dome. Hot room, lavatory and private rooms are covered with the dome, and the other spaces are covered with vault. Merely main outer walls and door opening of the undressing room has reached today, and the inner side is enlightened with the elephant's eyes on the dome and vaults, which constitute the covering units of the actual hammam part.

It is aimed to provide information about relievo studies indicating the year of construction and constructor of the hammam in the light of documents.

Keywords: Bitlis, castle, hammam, Sinan Bey, excavation

1. Giriş

Sinan Bey (Kale) Hamamı, 2004 yılında Prof. Dr. Kadir Pektaş'ın başkanlığında başlatılan kazı çalışmaları kapsamında ortaya çıkarılmıştır[1]. Ortaya çıkarıldığı günden bu yana hamama koruma amaçlı bazı basit müdahaleler yapılmış, ancak tam anlamıyla tahribatın önüne geçilememiştir. Özellikle örtü öğeleri ile su depolarının duvarlarındaki çökme tehlikesi her geçen gün artmaktadır. Bu nedenle 2019 yılı kazı çalışmaları kapsamında restitüsyon ve restorasyon öncesi rölöve çizimlerinin yapılmasına karar verilmiştir. Hazırlanan rölöve çalışması ilgili kurul tarafından onaylanmıştır[2].

1.1.Amaç

Hamam, Bitlis Kalesi kazı çalışmaları kapsamında ortaya çıkarılan nitelikli ve kısmen sağlam bir yapıdır. Bu yönüyle kale içerisindeki eserler arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Ayrıca ziyaretçilerin gelip görebileceği bir yapı olması ile de dikkate değerdir. Ancak hamam gün geçtikçe iklim şartları ve insan (defineciler) faktörü nedeniyle yıkılmaya yüz tutmuştur. Hamamın bir an önce restore edilerek koruma altına alınması gerekmektedir. Hazırlanan rölöve çizimleri ile birlikte hamamın yapım yılı ve banisinin de belgeler ışığında ilk defa ortaya konulması çalışmanın temel amaçları olarak belirtilebilir.

1.2.Yöntem

2019 yılı Bitlis Kale kazı çalışmaları kapsamında, Kazı Bilimsel Danışmanı Dr. Öğr. Üyesi Korkmaz Şen'in başkanlığında kazı ekip üyelerinden Mimar Merve Bahur ve Mimar Rahşan Doğru ile birlikte hamam yerinde incelenmiştir. İlk olarak Cors ve Total Station aletleri ile referans noktalar alınarak yapının

[1] Bitlis Kale Kazısı, ilk önce 2004 yılında T.C. Bakanlar Kurulu'nun kararı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün resmi izniyle Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ tarafından gerçekleştirilmiştir. Arkeolojik çalışmalar Kadir PEKTAŞ başkanlığında 2010 yılına kadar devam etmiştir. 2010 yılı itibariyle de Van Yüzüncü yıl Üniversitesi adına Doç. Dr. Gülsen BAŞ başkanlığında 2015 yılına kadar sürmüştür. 2015 yılından sonra kazı çalışmaları 2018 yılına kadar durdurulmuştur. 2018 yılında ise T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 94949537-160.02.02-E.297501 sayı ve Bitlis Valiliği'nin 16.03.2018 tarih ve 92737119-160.01.01.E.0234293 sayılı yazısı ile Ahlat Müzesi Müdürlüğü başkanlığında ve Korkmaz Şen' in bilimsel danışmanlığında ve Bakanlık temsilcisi olarak Bitlis Etnografya Müzesinden Uzman Arkeolog Azat Örmek' in katılımlarıyla tekrar arkeolojik kazı çalışmalarına başlanmıştır. Halen Fırat Üniversitesi'nde görevli Dr. Öğr. Üyesi Korkmaz Şen'in bilimsel danışmanlığında kazı çalışmaları sürdürülmektedir. Kazı çalışmalarına maddi manevi desteklerini esirgemeyen Bitlis İl Kültür Müdürü Ramazan Gencan'a, Ahlat Müze Müdürü Mikail Ercek'e ve Çizimlerde emeği geçen Mimar Merve Bahur ile Rahşan Doğru'ya içten teşekkür ederim.

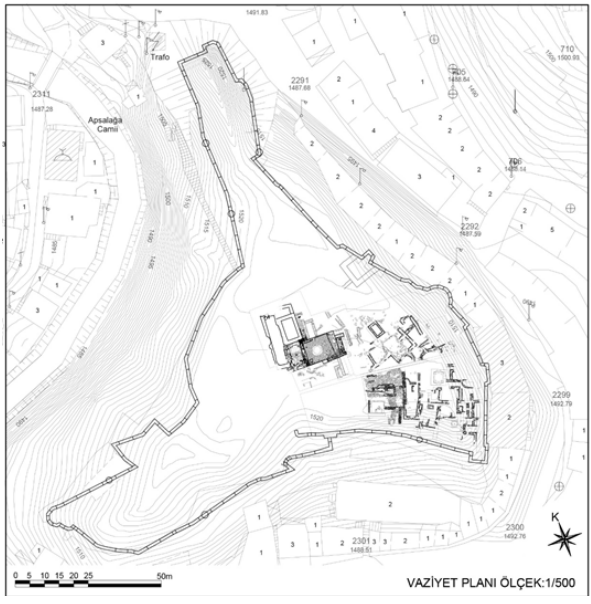
[2] Yapılan çalışma Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna sunulmuş ve 28.09.2020 gün ve 2632 sayılı kararı ile sunulan rölöve ve eklerinin uygun olduğuna karar verilmiştir.

harita üzerindeki konumu işaretlenmiştir. Mekânların zemin seviyeleri farklı olduğundan çizgi lazer aleti yardımıyla 0.00 kot seviyesi belirlenmiş olup plan ölçümleri aynı kot üzerinden alınmıştır. Krokiler üzerinde gerekli ölçüler alındıktan sonra bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Total Station ile plan, kesit, görünüş için bütün noktaların ölçümü yapılmıştır. Yapı bütünüyle fotoğraflanmış, kesit ve cephelerdeki malzeme ve hasar detaylarının ayrıntıları için Agisoft Photoscane, Adobe Photoshop ve Autocad gibi programlardan faydalanılmıştır. Elde edilen ölçü ve verilerle bu programlar kullanılarak, rölöve projesinin çizimleri hazırlanmıştır.

2. BİTLİS SİNAN BEY (KALE) HAMAMI

2.1. Yeri ve Konumu

Bitlis İli, Merkez İlçesi, Gazibey Mahallesi, Bitlis Kalesi I. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde bulunan, 29 pafta, 108 ada. 112 No'lu Bitlis Kalesinin içinde bulunduğu parselde yer almaktadır. Hamam, kalenin tam merkezi konumunda ana kayaya oturtulmuştur (Görsel 1, 2). Eser, Van KTVKK'nin 26/06/2013 tarihli toplantısında, taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir[3].

Görsel 1. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı vaziyet planı

[3] Kararda, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nun 6. maddesindeki özellikleri taşımasından dolayı aynı kanunun 7. maddesi gereğince Bitlis Kalesi Hamamı'nın taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmesine yer verilmiştir.

Görsel 2. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı'nın Konumu

2.2.İnşa Tarihi

2004-2005 yılı kazı sezonunda ortaya çıkarılan ve planı çizilen hamam, "2005 yılı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan yapının, kuzey güney yönünde dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü soğukluktan girilen yine aynı özelliklerde ancak daha dar ılıklık, iki yandan eyvanlarla genişletilen kubbe örtülü sıcaklık ve buraya açılan kubbe ile kapatılmış iki halvet ve doğu kenardaki külhan bölümlerinden meydana gelen bir Türk Devri hamamı olduğu anlaşılmıştır." şeklinde tanımlanmıştır (Pektaş 2006: 512). Ortaya çıkarıldığı dönemde, hamamın kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığının bilinmediği anlaşılmaktadır.

Osmanlı arşivinde ulaştığımız yeni belgelerde, 1540 yılına ait Tapu Tahrir Defteri ve diğer arşiv kayıtlarında, hamamın kale içerisinde Sinan Bey tarafından inşa edilen mescide gelir getirmek üzere yine Sinan Bey tarafından yaptırıldığı ifade edilmektedir. Sinan Bey Mescidi'nin yıllık geliri 4900 akçe

olarak kayıtlara geçmiştir. Bu 4900 akçenin de 3600 akçesi kalede bulunan hamamdan, 580 akçesi ise hamam ile mektebin yakınında bulunan iki göz mahzenden elde edildiği yazılıdır (Ek. 1, 2). 1540 yılında bu hamamın ne kadar işlek olduğu ve gelirlerinin ne kadar yüksek olduğu bariz bir şekilde görülmektedir. (BOA. TKGM. TTD. d. 109/105b; BOA. TKGM. TTD. d. 202 64a; BOA. TT. d. 413/208; BOA, EV. MKT, 2705/104; Koçak 2019: 73-98) Bununla birlikte hamamın yakınında hamama ait iki mahzenin de olduğu kayıtlara geçmiştir. Bu mahzenlerden biri hamamın güneydoğu köşesine yakın yerde bulunmaktadır. İkinci bir mahzenin daha olduğu ancak henüz ortaya çıkarılmamakla birlikte nerede olduğu da kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kalıntılardan hamamın yaklaşık 30 m. güneybatısında yer aldığı tahmin edilmektedir. Çünkü belgelerde mahzen ile hamamın yanında bir mektebin olduğu belirtilmektedir. Daha önceki dönemlerde ortaya çıkarılan bir mekânın plan özellikleri bahse konu yerin mektep olabileceği olasılığını güçlü kılmaktadır (Baş 2018: 24).

Bitlis'in 1534 yılında kesin olarak Osmanlı topraklarına dâhil edildiği belirtilmektedir (Tuncel 1992: 227). Bölgeye ait ilk tahrir ise H.944/ M. 1537 yılında "Defter-i icmal-i Vilayet-i Bitlis" ibaresi ile yapılmıştır. Buradaki bilgilere göre Bitlis, Diyarbekir eyaletine bağlı olup mirlivası Sinan Beydir (Özkılınç, Coşkun, Sivridağ, Yüzbaşıoğlu 2000: 2-3). Bütün bu bilgiler ışığında hamamın 1534 ile 1540 yılları arasında Bitlis Sancağı'ın mirlivası olan Sinan Bey tarafından yapılmış olduğunu ifade edebiliriz.

2.3. Mimari Özellikleri

Hamam, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı olarak ana kayaya oturtulmuştur. Eser iki adet su deposuyla birlikte toplam 310 metrekare alanı kaplamaktadır. Doğu ve kuzey yöndeki cephelerinin dışında kalan cephelerin büyük bir kısmı toprak altındadır (Görsel 4).

Hamam, plan özellikleri itibariyle, Semavi Eyice'nin sıcaklık mekânına göre yapmış olduğu tasnife göre, "ortası kubbeli dikdörtgen sıcaklıklı çifte halvetli tip" grubuna girmektedir (Eyice, 1960: 99-122). Hamam soğukluk (soyunmalık/camekân), ılıklık, sıcaklık, halvet hücreleri, külhan, hela ve iki su deposundan oluşmaktadır. Yapının ana girişi günümüzde kuzeyden rampa merdiven bir yoldan soğukluğa inilerek sağlanmaktadır. Soğukluktan (Z02) ılıklığa (Z04) yuvarlak kemerli bir kapıyla geçilmektedir. Ilıklığın güneyinde 25 cm kot yukarıda helaya (Z05) yuvarlak kemerli bir kapıyla girilmektedir. Ilıklıktan (Z04) sıcaklığa (Z06) basık kemerli bir kapıyla geçiş sağlanmaktadır.

Sıcaklığa bağlı iki halvetli bir plan gösteren yapının bu bölümünden halvet hücrelerine yine basık kemerli iki ayrı kapıyla geçilmektedir. Halvetlerin doğusunda külhan bölümü yer almaktadır. Halvet hücresinden külhana +130 cm kot yukarda duvarda bulunan ve sonradan tahrip edilen bir açıklıkla geçilmektedir. Külhanın kuzeyinde külhana ek bir birim daha bulunmaktadır. Külhanın doğu duvarında zemin seviyesinde odunları atmak için bir açıklık bulunmaktadır. Külhanın doğusunda ateşin yakıldığı bir birim ile güneydoğusunda yakacak odun biriktirildiği tahmin edilen bir mahzen bulunmaktadır. Bu şekilde işlevsel hacimlerin birbirini izleyerek kurdukları düzen hamamın fonksiyon şemasını oluşturmaktadır (Görsel 3).

Z02 No'lu soğukluk mekânının kuzeyinde ve batısında su deposu duvarları; doğusunda ise ılıklığın duvarı bulunmaktadır. Kuzey yönündeki su deposunun (Z03) doğu duvarına paralel uzanan bir rampa merdivenle bu bölüme ulaşılır. Merkez konumunda bulunan soğukluktan doğu yönünde diğer mekanlara dağılım olmaktadır. Hamam, duvarlarında kesme taş, döşemesinde ise mermer malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Örtü sistemi kuzey-güney yönünde beşik tonozlu ve üç destek kemerli olduğu mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır. Mermer zeminin ortasında fıskiyeli mermer bir havuz bulunmaktadır. Duvar kenarları boyunca seki taşları mevcuttur. Soğukluğun (Z02) doğu duvarındaki yuvarlak kemerli kapıyla, ılıklık (Z04) bölümüne ulaşılmaktadır.

Z04 No'lu ılıklık mekânı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Örtüsü kuzey-güney yönünde beşik tonoz olup, sağlamdır. Pöhrenkler vasıtasıyla hava ve ses sirkülasyonu sağlanmıştır. Duvarlarında kesme taş kullanılmış olup, üzeri alçı sıvalıdır. Sıvalar bazı yerlerde dökülmüş durumdadır. Güney duvarı boyunca seki taşları mevcuttur. Ilıklığın güneyinde yuvarlak kemerli kapıyla helaya (Z05), ılıklığın doğusunda basık kemerli bir kapıyla sıcaklığa (Z06) geçilmektedir.

Z05 No'lu hela mekânı kare planlı olup, kubbe ile örtülüdür. Ortası kısmen yıkık olan kubbeye geçiş pandantifler ile sağlanmıştır. Yapı malzemesi olarak kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvarlar alçı katkılı sıva ile sıvanmıştır.

Z06 No'lu sıcaklık mekânı, kuzey-güney doğrultusunda ortası kubbeli, enine dikdörtgen planlı sıcaklıklı ve çifte halvetli plan tipindedir. Bu mekân ortada kubbe ve bu kubbeye kuzey-güney yönünde açılan iki beşik tonozla örtülüdür. Kubbenin ortası kısmen yıkıktır. Yapı malzemesi olarak duvarlarda kesme taş, kubbe ve kubbeye geçişte tuğla kullanılmıştır. Kesme taş duvarların üzeri

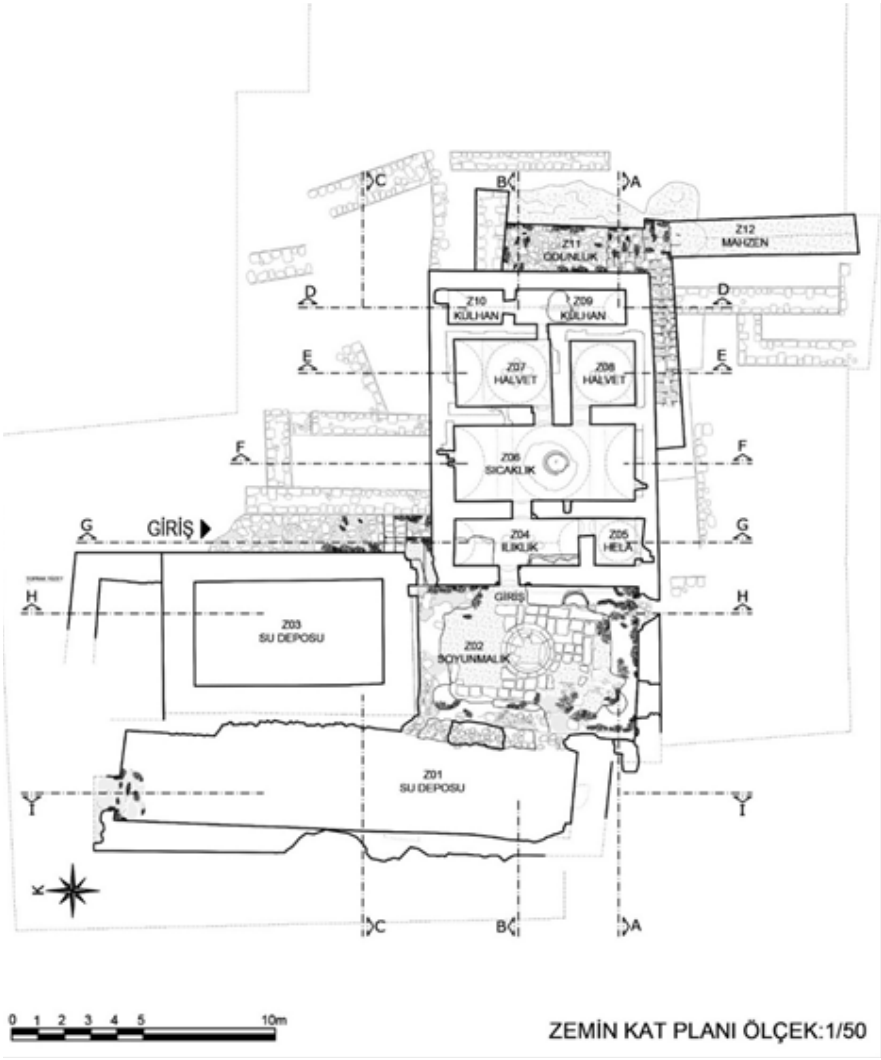
sıvalıdır, bazı yerlerde sıvalar kısmen dökülmüştür. Pöhrenkler ile hava ve ses sirkülasyonu sağlanmıştır. Sıcak ve soğuk su ihtiyacını karşılayan künk sistemi ile kurna yerleri mevcuttur. Künk sistemi, mekânın güney duvarında yatay ve dikey olacak şekilde kesişmektedir. Aynı şekilde zemine yakın, mekânın kuzey duvarından yatay biçimde başlayıp doğu duvarının halvet hücrelerine açılan kapı açıklığına yakın yerde halvet hücrelerine geçmektedir. Mekânın ortasında mermer göbek taşı bulunmaktadır. Sıcaklığın kuzey ve güney köşelerinde yer alan halvet hücrelerine basık kemerli birer kapıyla girilmektedir. Halvet hücrelerinden kuzeydeki dikdörtgen planlı (Z07), güneydeki ise kare planlıdır (Z08).

Z07 No'lu halvet mekânı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Bu dikdörtgen mekânın güney tarafı kubbe ile örtülüdür. Kubbe ile kuzey duvarı arasında kalan boşluk ise beşik tonoz örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantifler ile sağlanmıştır. Kubbenin ortasında altıgen formlu 5 adet fil gözü bulunmaktadır. Yapı malzemesi olarak duvarlarda kesme taş, kubbede tuğla kullanılmıştır. İç duvarların üzeri alçı sıvalı olup, bazı yerlerde sıvalar dökülmüştür. Bu mekânın doğu duvarında 130 cm kot yukarıda bulunan bir açıklıkla külhana ulaşılmaktadır. Batı ve kuzey duvarında iki adet niş bulunmaktadır.

Z08 No'lu halvet kare planlı üzeri kubbe ile örtülü bir mekândır. Kubbeye geçiş pandantif ile sağlanmıştır. Kubbenin ortasında altıgen formlu 5 adet fil gözü boşlukları bulunmaktadır. Yapı malzemesi olarak kesme taş ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Duvarların üzeri alçı sıvalıdır ve bazı yerlerde bu sıvalar dökülmüştür.

Z09 No'lu külhan mekânı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup üzeri beşik tonozludur. Ortasındaki kazan yeri tahrip edilmiş durumdadır. Günümüzde kazanın yeri boştur. Külhan mekânı tuğladan örülen bir duvar ile ikiye ayrılmıştır.

Z03, Z01 su depoları; su depolarının hamamdan ziyade daha çok kale içerisindeki mimari yapılara su temin etmek için inşa edildiği değerlendirilmektedir. Bununla birlikte hamamın da su ihtiyacının bu su depolarından sağlandığı mevcut künk sisteminden anlaşılmaktadır.

Görsel 3. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Zemin Kat Planı

Görsel 4. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Havadan Görünüşü

2.4. Cephe özellikleri

Hamamın batı cephesi su deposu (Z01) duvarı olup, büyük çoğunluğu toprağın altındadır. Moloz ve kesme taş (karışık duvar) örgüsüne sahip olan su deposunun, hamamın yapımından sonraki dönemlerde inşa edildiği tahmin edilmektedir. Hamamın kuzey cephesi düzgün kesme taş örgüsüne sahip olup kısmen toprak altındadır. Hamamın doğu cephesi tamamen açığa çıkarılmıştır. Duvarın zemin seviyesinde, su kazanının ısıtılması için bir açıklık bulunmaktadır. Güney cephesi düzgün kesme taş örgülü olup, cephenin neredeyse yarısı toprak altında kalmıştır. Cephelerde herhangi bir süsleme yoktur.

3. HAMAMIN HASAR TESPİT DURUMU

3.1. Çevresel Durum

Kale hamamı, geleneksel kent dokusu içinde konumlanan kalede yer almaktadır. 2004 yılından itibaren belirli periyotlarla kalede arkeolojik kazılar yapılmaktadır. Hamamın çevresinde kazı çalışmaları tamamlanmadığından moloz yığınlar yapısal sorun teşkil etmektedir. Hamam bulunduğu konum itibariyle çevresel hasar tehdidi altındadır.

Bitlis'te görülen yoğun kar yağışı ve karların uzun süre erimemesinden dolayı kar yükü altında kalan yapı oldukça olumsuz etkilenmektedir. Saç levhadan üzerine yapılan portatif çatı da yapıyı bu olumsuz iklim şartlarından yeteri kadar koruyamamaktadır.

Kalenin ayrıca gizemli bir yer izlenimi uyandırması da zaman zaman defineciler tarafından tahrip edilmesine neden olmaktadır.

3.2.Yapısal Durum

Bitlis Kale Hamamı'nın strüktürünü oluşturan malzemeler düzgün kesme taş, moloz taş, tuğla ve sıva malzemesini oluşturan kireç esaslı harçlardır.

Görsel 5. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Üst örtü ve Kubbeye Geçiş Elemanları

Bu malzemelerin yapı içindeki durumu değerlendirildiğinde, tuğla malzeme; kubbelerde, kubbeye geçiş elamanı pandantiflerde, külhan bölümünün üst örtüsü tonozda ve külhanı ayıran duvarda kullanılmıştır (Görsel 5). Bu malzemede görsel tespitler, parça kopmaları, çatlak, yüzey kirliliği, malzeme eksilmesi şeklindedir.

Düzgün kesme taş malzeme, yapının ana duvarlarında, kemerlerde ve tonozlarda kullanılmıştır. Bu malzemede görsel tespitler, derz boşalması, parça

eksilmesi, çökme, yüzey kirliliği, yüzey aşınması, yerinden oynamış parçalar şeklindedir (Görsel 6).

Görsel 6. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Ilıklık ve Hela Kısmı

Moloz taş malzeme, su depolarının bazı duvarlarında veya sonradan eklenen yerlerde kullanılmıştır. Bu malzemede görsel tespitler, derz boşalması, parça eksilmesi, çökme, yüzey kirliliği, yüzey aşınması, yerinden oynamış parçalar ve bitkilenme şeklindedir (Görsel 7).

Sıvalarda ise çoğunlukla eksilme ve yer yer bozulmalar gözlenmektedir. Ayrıca sağlam kalan yerlerde kısmen kirlilik gözlenmiştir (Görsel 10, 11).

Kale hamamının yapısal hasar tespiti mekânlar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Görsel 7. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Su Deposu

3.2.1. Zemin Kat

Z01 No'lu su deposu; Özgün döşemesi tamamen yok olmuştur moloz yıkıntılarıyla kaplıdır. Duvarlarında çökme ve parça kopmaları meydana gelmiştir. Güney ve güneybatı köşesinde tuzlanma (çiçeklenme) oluşmuştur. Ayrıca bu kısımda liken oluşumları yoğun bir şekilde gözlemlenmiştir (Görsel 9).

Z02 No'lu soğukluk (soyunmalık) bölümü; mekânın özgün döşeme kaplaması mermerdir. Ancak mermerlerin az bir kısmı günümüze sağlam ulaşmıştır. Mermerlerde yüzey aşınmasının yanı sıra toprak örtünün altında kalan kısımlar üzerinde bitkilenme olmuştur. Seki taşlarında çoğunlukla form kaybı meydan gelmiş olup, kısmen moloz yığınlar üstüne çökmüştür. Z01

No'lu su deposuyla ortak olan batı duvarının büyük kısmı çökmüştür. Güney duvarında ise parça kopmaları ve çökmeler oluşmuştur. Ayrıca bu duvarda derz boşalmaları ve yüzey aşınmaları gözlemlenmiştir. Bazı taşlar üzerinde yosunlaşma olmuştur. Z01 No'lu ılıklık mekânına bağlayan doğu duvarında üç tane özgün kemer izleri belli olup buralarda çökme, parça kopmaları ve form kayıpları meydana gelmiştir. Bu duvarda bulunan kapının olduğu yerin taşlarında parça kopmaları meydana gelmiştir. Duvarın genelinde görülen yüzey aşınmalarının yanı sıra bazı taşlarda liken oluşumları gözlemlenmiştir. Z03 No'lu su deposu duvarıyla ortak olan kuzey duvarında künk boşluğu belli olup burada malzeme eksilmesi olmuştur. Pişmiş topraktan künklere rastlanılmamıştır. Duvarın büyük çoğunluğunda çökme meydana gelmiş, bir kısmında orijinal olmayan açıklığın zamanla parça kopmaları sonucunda olduğu anlaşılmıştır (Görsel 8, 9,10, 11).

Z03 No'lu, su deposu; duvarlarında parça kopmaları sonucu çökmeler görülmüştür. Güney duvarının toprağa yakın kısmında kararma ve çökme meydana gelmiştir. Dört yüzeyin genelinde yüzey aşınması ve derz boşalmaları gözlemlenmiştir. Bazı taşlarda yerinde oynama görülmüştür. Bir özgün kemer izi belli olup, burada çökme, parça kopması sonucu form kaybı meydana gelmiştir (Görsel 4, 15, 27).

Z04 No'lu ılıklık mekânı; bu mekânın döşemesinde yer yer mermerlere rastlanılmıştır. Mermerlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşamamıştır. Batı duvarında bulunan seki taşları parça kopmaları sonucunda form kaybına uğramıştır. Dört duvarının yüzeylerinde taş üzeri orijinal kireç esaslı sıva dökülmeleri nedeniyle mevcut taşlarda yüzey aşınmaları meydana gelmiştir. Tonozlarında parça kopmaları olan yerlerde kararmalar mevcuttur. Hava sirkülasyonu için yapılan deliklerde parça kopmaları sonucu geniş oyuklar oluşmuştur (Görsel 6).

Z05 No'lu hela mekânı; her dört duvar yüzeyinde yer alan kireç esaslı sıva dökülmeleri nedeniyle görünen taşların yüzeylerinde aşınmalar meydana gelmiştir. Kuzey duvarında yanlış müdahaleler sonucunda meydana gelen parça kopmaları geniş bir oyuk oluşturmuştur. Tavanında tuğla üzeri orijinal kireç esaslı sıva dökülmeleri meydana gelmiştir. Güneydoğu pandantifinde parça kopmaları meydana gelmiştir. Kubbesinde fil gözü boşlukları yerinde çökme olup boşluklar form kaybına uğramıştır (Görsel 10, 11).

Z06 No'lu sıcaklık mekânı; tavanda tuğla üzeri kireç esaslı sıva dökülmeleri sonucu tuğlalarda parça kopmaları meydana gelmiştir. Kubbenin ortası

çökmüştür. Tonozlarda sıva dökülmeleri ve kararmalar mevcuttur. Güney ve kuzey duvarında taş üzeri kireç esaslı sıva dökülmeleri sonucu taşlarda yüzey aşınması ve kararmalar oluşmuştur. Künk yerlerinin üzerinde yer alan kaplamalar yerinden sökülmüştür. Bu nedenle de günümüzde içinde künk parçalarına rastlanılmamıştır. Künk yeri özgününde tuğla kaplamalı olmasına rağmen burada malzeme eksilmesi meydana gelmiş tuğla ve künkler yok olmuştur. Duvarda parça kopmaları ve oyuklanmalar mevcuttur. Kurna yerleri ve kurnayla bağlantı sağlayan künk yerleri geniş oyuklar haline günümüze gelmiştir. Doğu duvarında taş üzeri kireç esaslı sıva dökülmeleri sonucu taşlarda yüzey aşınması ve parça kopmaları nedeniyle yer yer oyuklar meydana gelmiştir. Doğu duvarında kurna yeri olduğu düşünülen bir boşluk vardır. Batı duvarında taş üzeri kireç esaslı sıva dökülmeleri sonucu taşlarda yüzey aşınması ve parça kopmaları görülmektedir (Görsel 10, 11).

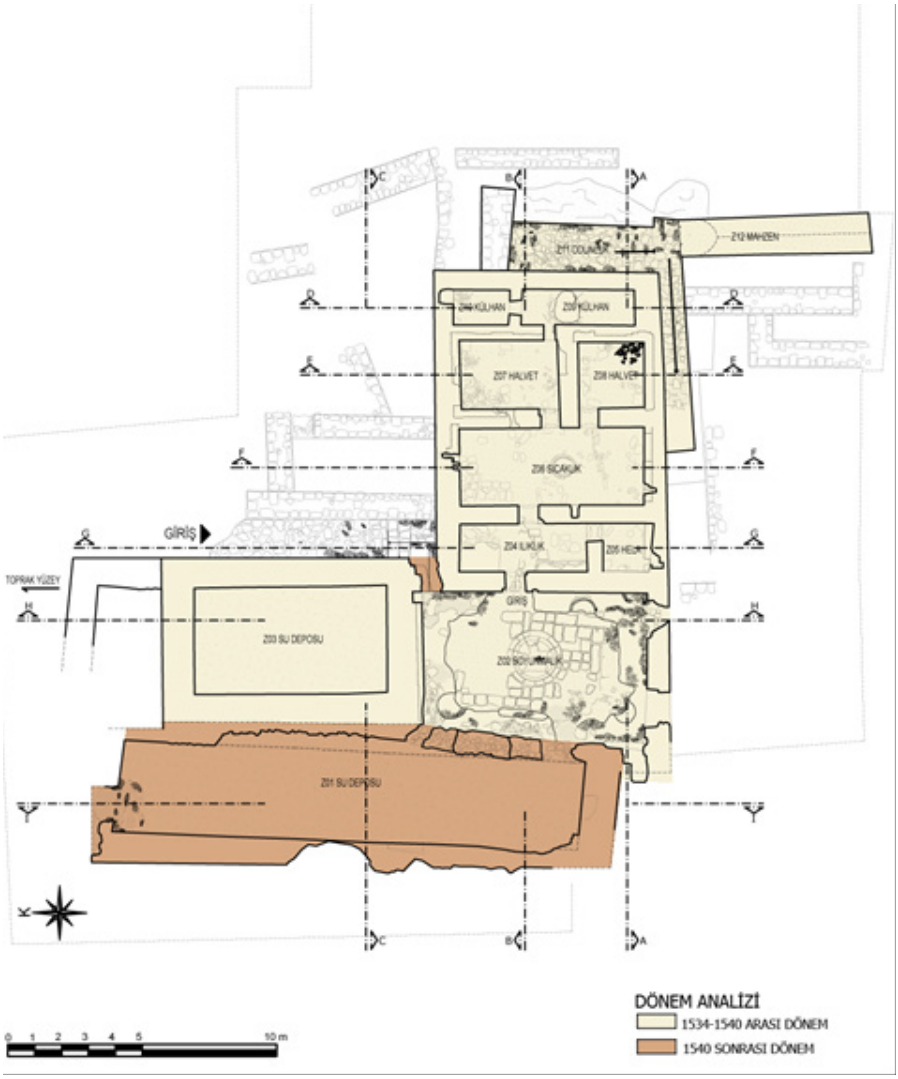
Z07 No'lu halvet mekânı; doğu duvarında Z09 No'lu külhan mekânına geçişi sağlayan orijinal olduğu düşünülen geçiş form kaybına uğramıştır. Özgün döşemesi tamamen yok olmuştur moloz yıkıntılarla kaplıdır. Künk yerleri açılmış olup günümüzde içinde künk bulunmamaktadır. Künk yeri özgününde tuğla kaplamalı olmasına rağmen burada malzeme eksilmesi meydana gelmiş tuğla ve künkler yok olmuştur. Duvarlarında taş üzeri kireç esaslı sıva dökülmeleri sonucu taşlarda yüzey aşınması ve rutubet gözlemlenmiştir. Kubbesinde sıva dökülmeleri ve kirlenme mevcuttur.

Z08 No'lu halvet mekânı; özgün döşemesi tamamen yok olmuştur. Mekân moloz yıkıntılarla kaplıdır. Künk yerleri açılmış olup günümüzde içinde künk parçaları bulunmaktadır. Künk yeri özgününde tuğla kaplamalı olmasına rağmen burada malzeme eksilmesi meydana gelmiş tuğla ve künklerin bir kısmı yok olmuştur. Duvarlarında taş üzeri kireç esaslı sıva dökülmeleri nedeniyle taşlarda yüzey aşınması ve rutubet meydana gelmiştir. Kubbesinde sıva dökülmeleri ve kirlenme mevcuttur(Görsel 10,).

Z09 No'lu ve Z10 No'lu külhan mekânı; kazan haznesi çökmüştür. Mekânın özgün döşemesi yok olmuştur. İç mekânda külhanın duvar örgüsü tuğla, taş ve tuğla şeklinde almaşık devam etmektedir. Tonozlarda sonradan yapılan çimento esaslı sıva gözlemlenmiştir.

Z11 No'lu, odunluk mekânı; moloz yıkıntılarla doludur.

Z12 No'lu, mahzen mekânı; tamamen tehlike teşkil etmektedir ve oldukça hasarlıdır(Görsel 12).

Görsel 8. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Döşeme Planı

Görsel 9. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Soyunmalık ve Sıcaklık Mekânı

Görsel 10. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Sıcaklık ve Z08 Halvet Mekânı

Görsel 11. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Z07 Halvet mekânı

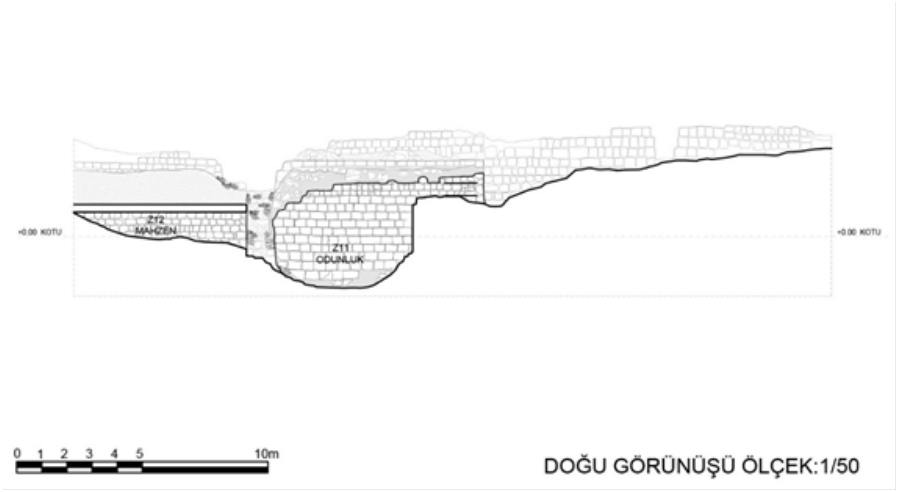

Görsel 12. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Doğu Cephesi ve Mahzen

3.2.2. Cepheler

3.2.2.1 Doğu Cephesi

Bu cephede, orijinalinde külhancının bu kısma inerek odunları kazanın altına attığı düşünülen açıklık günümüzde form kaybına uğramış olup, oyuk halindedir. Sağlam kalan düzgün kesme taş cephenin üstten iki sırası kaba yonu taş olup sonraki dönemlerde inşa edilmiştir. Bu cephede taş duvar üzeri yer yer liken oluşumu görülmektedir. Cephenin genelinde yüzey aşınması ve derz boşalmaları gözlemlenmiştir. Özgün toprak damın büyük çoğunda çökme meydana gelmiştir. Zamanla kayan toprak bazı taşları yerinden oynatmıştır. Kubbelerde kireç esaslı sıvaların dökülmesi sonucu bazı tuğla parçaları kopmuş veya aşınmıştır. Bu cephede Z11 No'lu odunluğa inen merdivenlerde moloz yıkıntıların altında kalan basamaklar deforme olmuştur. Basamak izleri kısmen okunmaktadır. Mahzen kısmı bütünüyle çökme tehlikesi arz etmektedir. Genel olarak cephe hasarlı durumdadır (Görsel 13, 14).

Görsel 13. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Doğu Görünüşü Çizimi

Görsel 14. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Doğu Görünüşü

3.2.2.2. Batı Cephesi

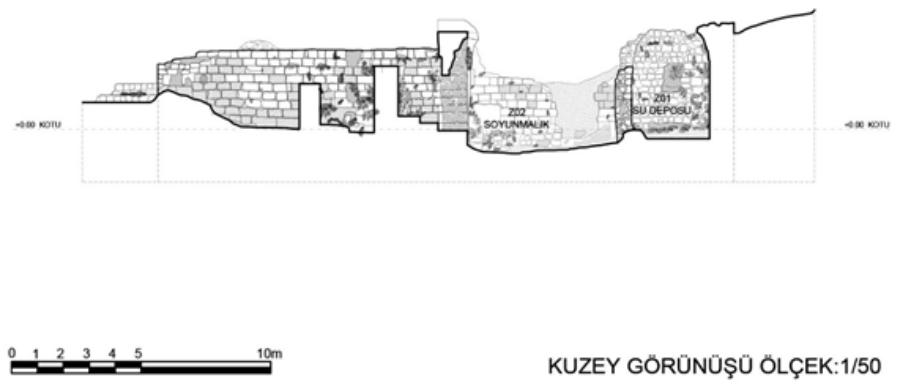
Bu cepheyi oluşturan Z01 No'lu su deposu mekânı batı kısmı büyük çoğunluğu toprak altındadır. Toprak üstünde olan az bir kısmında çökme meydana gelmiştir. Yapılacak olan kazı çalışmalarıyla birlikte bu cephe açılabilir. Cephe genel olarak hasarlı durumdadır (Görsel 15).

Görsel 15. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Batı Cephesi ve Su Depoları

3.2.2.3. Kuzey Cephesi

Sert iklim koşulları ve sonradan yapılan yanlış müdahaleler nedeniyle cephede çökme ve parça kopmaları sonucu oyuklanmalar meydana gelmiştir. Bu cephede taş duvar üzeri yer yer yosunlaşma görülmektedir. Cephenin genelinde yüzey aşınması ve derz boşalmaları gözlemlenmiştir. Sal taşı kaplamalı rampa merdiven bir yolla sonradan açılan girişe ulaşılmaktadır. Sal taşlarının çoğunluğu toprak ve bitkilerin altında kalmış, yüzeyi açıkta olanlar da yüzey aşınması meydana gelmiştir. Günümüzde bu cepheden sağlanan girişin orijinalinde özgün olmadığı düşünülmektedir. Bu kısımda büyük oranda çökmeler meydana gelmiş, bu durum da form kaybına neden olmuştur. Kubbede kireç esaslı sıvaların dökülmesi sonucu bazı tuğla parçaları aşınmıştır. Z02 No'lu soğukluk (soyunmalık) mekânı duvarında bulunan açıklık bir dönem giriş olarak kullanılmış olup, bu boşluk günümüzde parça kopmaları sonucu daha fazla açılmıştır. Genel olarak cephede hasar görülmektedir (Görsel 16, 17).

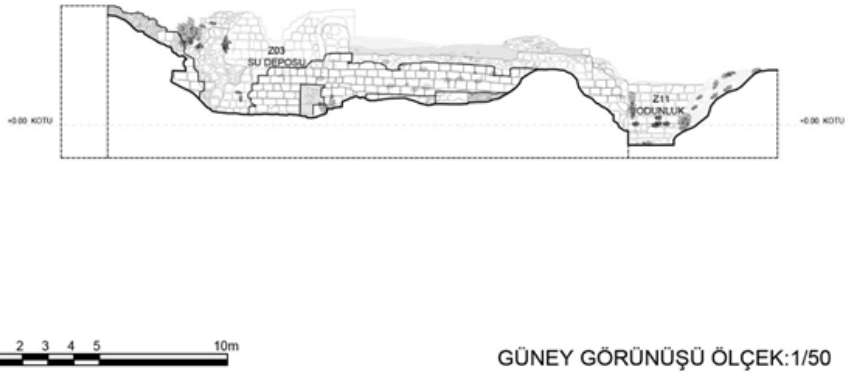
Görsel 16. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Kuzey Görünüşü Çizimi

Görsel 17. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Kuzey Görünüşü

3.2.2.4. Güney Cephesi

Bu cephede görülen özgün toprak damda önemli oranda çökme meydana gelmiştir. Zamanla kayan toprak bazı taşları yerinden oynatmıştır. Bazı taşların yüzeyinde de parça kopmalarına sebep olmuştur. Kubbede kireç esaslı sıvaların dökülmesi sonucu bazı tuğla parçaları aşınmıştır. Cephenin genelinde yüzey aşınması ve derz boşalmaları gözlemlenmiştir. Bu cephede taş duvar üzeri yer yer liken oluşumu görülmektedir. Z02 No'lu soğukluk (soyunmalık) mekânı duvarında bulunan açıklık bir dönem giriş olarak kullanılmış olup, bu boşluk günümüzde parça kopmaları sonucu daha fazla açılmıştır. Z01 No'lu su deposu ve Z02 No'lu soğukluk (soyunmalık) mekânları özgününde beşik tonozla örtülüdür ve günümüzde tonozlar yıkılmıştır. Genel olarak cephe hasarlı durumdadır (Görsel 18, 19).

Görsel 18. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Güney Görünüş Çizimi

Görsel 19. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Güney Cephesi

4. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Arşiv belgelerinden 1534-1540 yılları arasına tarihlenebileceği değerlendirilen hamam, mirliva Sinan Bey Vakfı'na aittir. Hamam, tek hamam olup, ortası kubbeli dikdörtgen sıcaklıklı çifte halvetli plan tipine girmektedir. Benzer planda yapılmış yapı örneklerinin başında İznik Büyük Hamam gelmektedir. İznik Büyük Hamam da sıcaklık mekânına göre, ortası kubbeli, enine

sıcaklıklı ve çifte halvetli tipe girmektedir. Büyük Hamam 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir (Eyice, 1960: 99-122). Türk Hamam plan tipinde değerlendirilen yapının benzer plan ve benzer su sistemlerine Anadolu'da XII. ve XIII. yy.'da da rastlanmaktadır.[4].

Yapının asıl girişi hamamın batı cephesinde yer almaktadır. Ancak sonraki bir dönemde dikdörtgen planlı üzeri beşik tonoz örtülü bir su deposunun, soyunmalığın batı duvarına bitişik biçimde eklenmesiyle asıl giriş iptal edilmiş olmalıdır. Bundan dolayı hamamın kuzey cephesinin batı köşesinde açılan bir açıklık ile soyunmalığa giriş sağlanmaktadır. Günümüzdeki kapı açıklığının tam üstünde bir destek kemeri ve hemen girişin dibinde de taş oturma sekisi yer almaktadır. Destek kemerinin alt aksında kapının olması ve girişin hemen dibinde oturma sekilerinin yer alması akla yatkın olmamakla birlikte pratikte kullanışlı da değildir. Bununla birlikte soyunmalığın batı tarafında iki basamak şeklinde oyulmuş taş merdiven dikkat çekmektedir. Ancak günümüzde kısmen tahrip olduğundan ilk etapta fark edilememektedir. Soğukluk mekânının batısında yer alan su sarnıcının sonradan eklendiğini mevcut duvar izlerinden ve yukarıda belirtilen gerekçelerden anlaşılmaktadır (Görsel 8).

Bitlis merkezde yakın yerde ve yakın tarihte yapılmış üç hamam bulunmaktadır. Bu yapıların ilki Han Hamamı'dır. Han Hamamı, Bitlis şehir merkezinde Demirciler Çarşısı denen mevkide yer almaktadır. H.935-M.1528 yılında IV. Şerefhan döneminde Şerefiye Külliyesi'yle birlikte inşa edilmiştir (Arık 1971: 81). Hamam 24x25 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen bir plan üzerinde kurulmuştur. Tek hamam olan yapı doğu batı doğrultusunda konumlandırılmıştır. Yüksek kasnaklı merkezi kubbeli dört köşe halvet hücreli bir plan arz etmektedir. Diğer iki yapı ise Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından 1571 yılında inşa edilmiştir. Biri merkezde diğeri ise Bitlis merkeze 13 km. mesafede bulunan Rahva düzlüğündedir. Merkezdeki hamam, kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen planlıdır. Merkezi kubbeli dört köşe halvet hücreli plan tipinde inşa edilmiştir. Bitlis Tatvan karayolunun 13.km.sinde Rahva denen mevkide yer alan Hüsrev Paşa'nın ikinci hamamı, kompleks yapı şeklinde yapılan hanın güneydoğu köşesinde bulunmaktadır. Hamam dikdörtgen planlı olup, doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmıştır. Tek hamam olarak inşa edilen yapı, merkezi kubbeli tek eyvanlı ve *iki halvetten* oluşan bir plan şeması göstermektedir. Bitlis merkezde, Sinan Bey (Kale)

[4] Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

Hamamına en yakın planda inşa edilmiş olan yapı El-Aman Han Hamamı'dır (1571).

Benzer planda yapılmış hamamlar daha çok, Erzurum, Tunceli, Bursa, Ankara ve İstanbul çevresinde görülmektedir. Benzer örnekler: İznik Büyük Hamam (XIV. Yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. Yüzyılın İlk Yarısı), Ankara Çakır Hamamı (XV. yy), Ankara Karacabey Hamamı (XV. yy), Tahtakale Hamamı (XV. yy), Laleli Çukur Çeşme Hamamı (XV.yy), İstanbul İbrahim Paşa Hamamı (1475), Yenibahçe Ahmet Ağa Hamamı (XV. Yy ?), Rum Mehmed Paşa Hamamı kadınlar kısmı (XV. yy), Üsküdar İskele (Kulluk) Hamamı kadınlar kısmı (XV-XVI.), Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Çifte Hamam (1523), Erzurum Askeri Hamam (XVI.yy), Yenişehir Çifte Hamam kadınlar bölümü(?) ile Saray Hamamı (1707) (Eyice 1960: 112-113; Köşklü, Çınar 2010: 119-133; Baçaru 2017: 55-65). Bahsedilen hamamların kubbeleri dıştan yüksek bir kasnağa oturtulmuşlardır. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı sıcaklık kubbesinin basık yapılmış olması bakımından yerel mimari bir üslup sayılabilir. Tunceli-Hozat İlçe merkezinde yer alan Emin Ağa Hamamı (19. yüzyıl) aynı planda inşa edilmiştir (Şen, Sezgin 2020: 127-131). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise benzer planda yapılmış hamam yapısına rastlanılmamıştır (Dağtekin 2017).

Kale Hamamı olması bakımından bakıldığında ise yakın yerlerdeki kale hamamı örnekleri olarak Van Hoşap Kale Hamamı ve Erzincan Kemah Kalesi Hamamı sayılabilir (Top 2017: 592-609; Yurttaş, Özkan, Köşklü, Kındığılı 2013: 223-248).

5. SONUÇ

Tek hamam olan yapı, sıcaklık mekânına göre *ortası kubbeli dikdörtgen sıcaklıklı çifte halvetli tip* plan özelliği sergilemektedir. Rölöve çalışmaları yapılmış Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna sunulmuş ve 28.09.2020 gün ve 2632 sayılı kararı ile rölöve ve eklerinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Bununla birlikte arşiv belgeleri ışığında yeni bilgiler de sunulmuştur. Arşiv belgelerindeki mevcut bilgilere göre: Hamam, 1534-1540 yılları arasında Bitlis Sancak Bey'i mirliva Sinan Bey tarafından yaptırılmış olmalıdır. Kalede yer alan tek nitelikli yapı olması ve bugüne kısmen sağlam ulaşması yapıyı daha da önemli kılmaktadır. Eser, gün geçtikçe tahrip olmaktadır. Bundan dolayı da bu bilgiler ışığında bir an evvel restitüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlanarak restore edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Arık, Mehmet Oluş (1971). "Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı", *Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Sanat Tarihi*, 2, Ankara.

Baçaru, Veli (2017). *Üsküdar Hamamları, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale.

Baş, Gülsen (2018). *Bitlis Kalesi Arkeolojik Kazı Çalışmaları (2011-2015)*, Ege Yayınları, İstanbul.

BOA. EV. MKT. 2705/104

BOA. TT. d. 413/208

Dağtekin, Emine (2017). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Hamam Tipolojisi ve Buna Bağlı Koruma Ölçütlerinin Oluşturulması*, Gazi Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Eyice, Semavi (1960). "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, İstanbul, XI:15: 99-122.

Koçak, Zülfiye (2019). "XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis Camileri ve Mescitleri", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2019, 73-98.

Köşklü, Zerrin, Çınar, Sahure (2010). "Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hamamları" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, (18), Erzurum, 119 – 133.

Önge, Yılmaz (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Özkılınç, Ahmet., Coşkun, Ali., Sivridağ, Abdullah., Yüzbaşıoğlu, Murat (2000). *294 Numaralı Hınıs Livàsı Mufassal Tahrìr Defteri(963/1556)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 46, Defter-i Hâkânî Dizisi: VI, Ankara.

Pektaş, Kadir (2006). "2004-2005 Yılları Bitlis Kale Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı,* Cit 1, *(*29 Mayıs-2 Haziran 2006), Çanakkale, 501-518.

Şen, Korkmaz., Sezgin Kudret (2020). "Tunceli-Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler". İSTEM / 35 (Haziran 2020): 117-143.

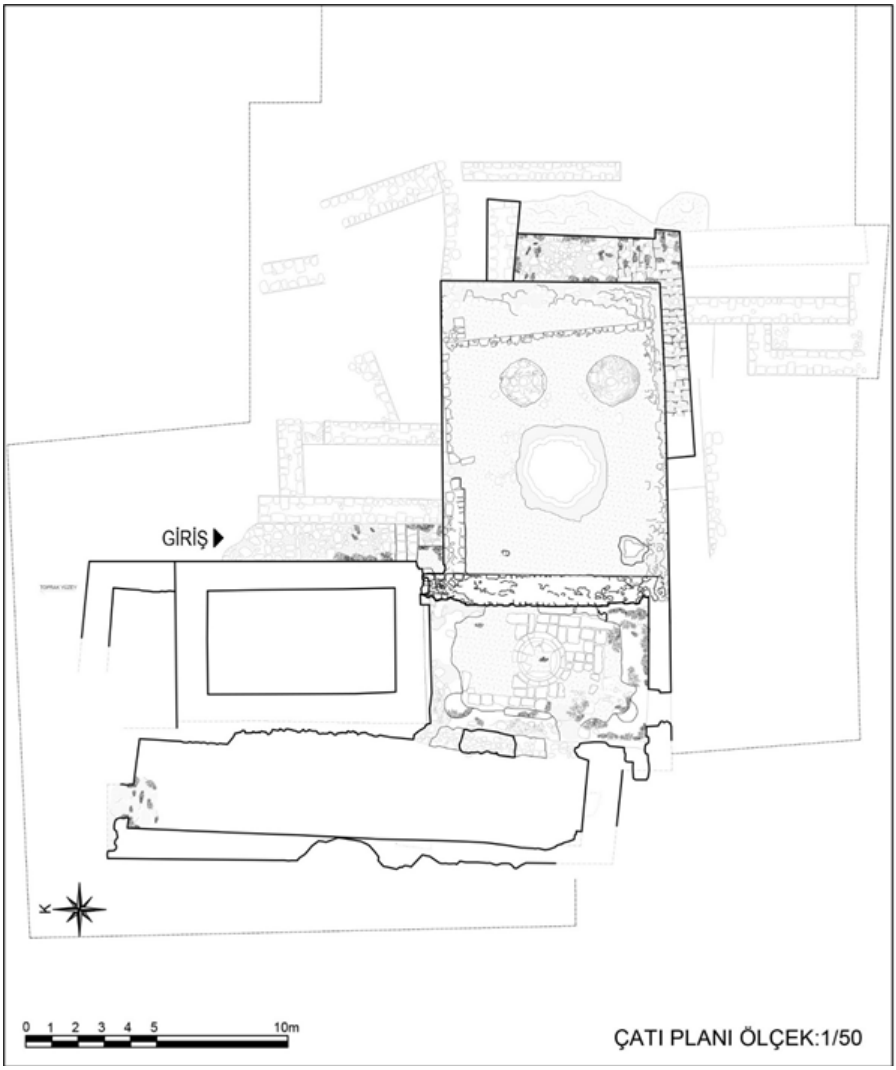
TKGM. TT. d. 109/105b

TKGM. TT. d. 202 64a

Top, Mehmet (2017). "Hoşap Kalesi Kazısı 2015 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışması", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 02-05 Kasım 2016*, II, 592-609.

Tuncel, Metin (1992), "Bitlis" mad. İ.A. C. 6, İstanbul.

Yurttaş, Hüseyin., Özkan, Haldun., Köşklü, Zerrin., Kındığılı, Muhammed Lütfü (2013). "Kemah ve Kemah Kalesi Kazıları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Özel Sayısı)*, 31, Erzurum, 223-248

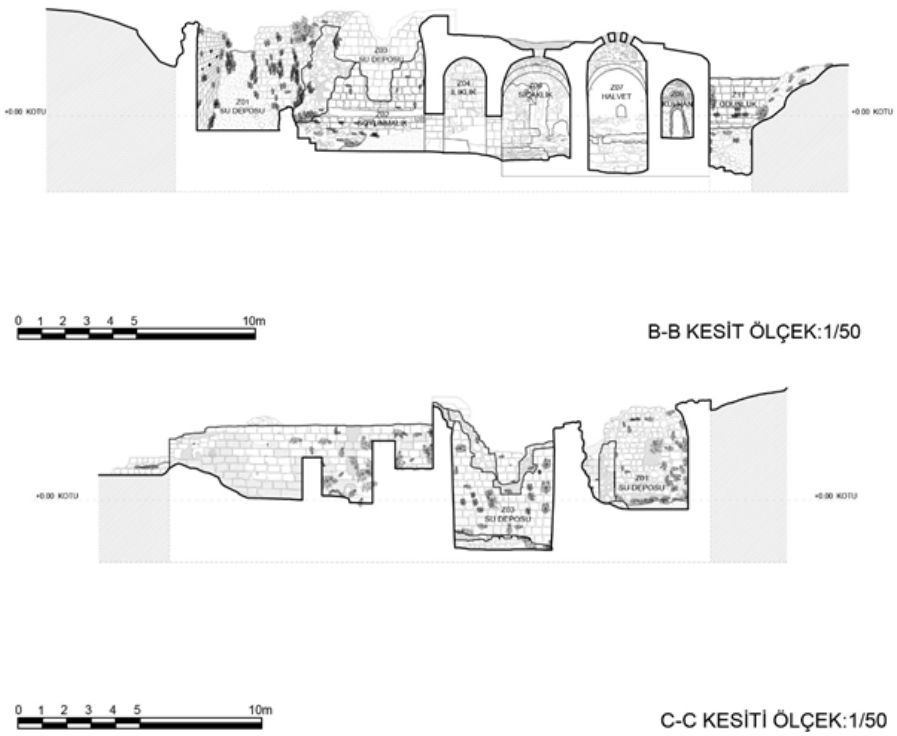
Görsel 20. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Çatı Planı

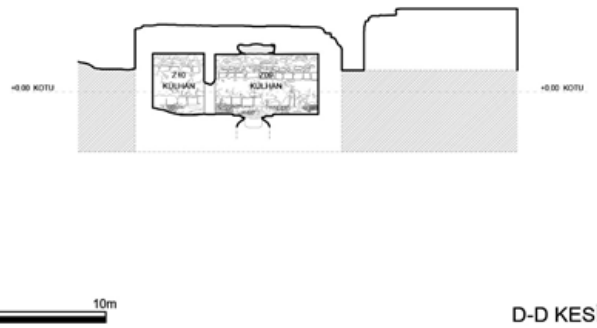
Görsel 21. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı Üst Görünüşü(Agisoft Programı ile Birleştirilmiştir.)

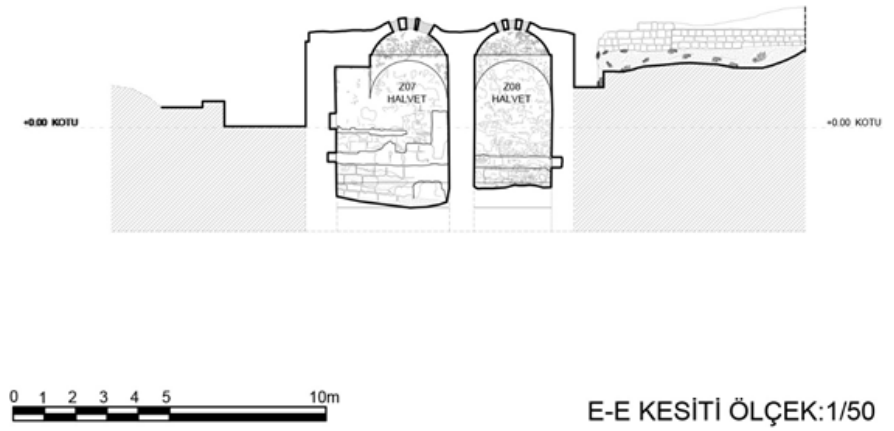

Görsel 22. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı A-A Kesiti

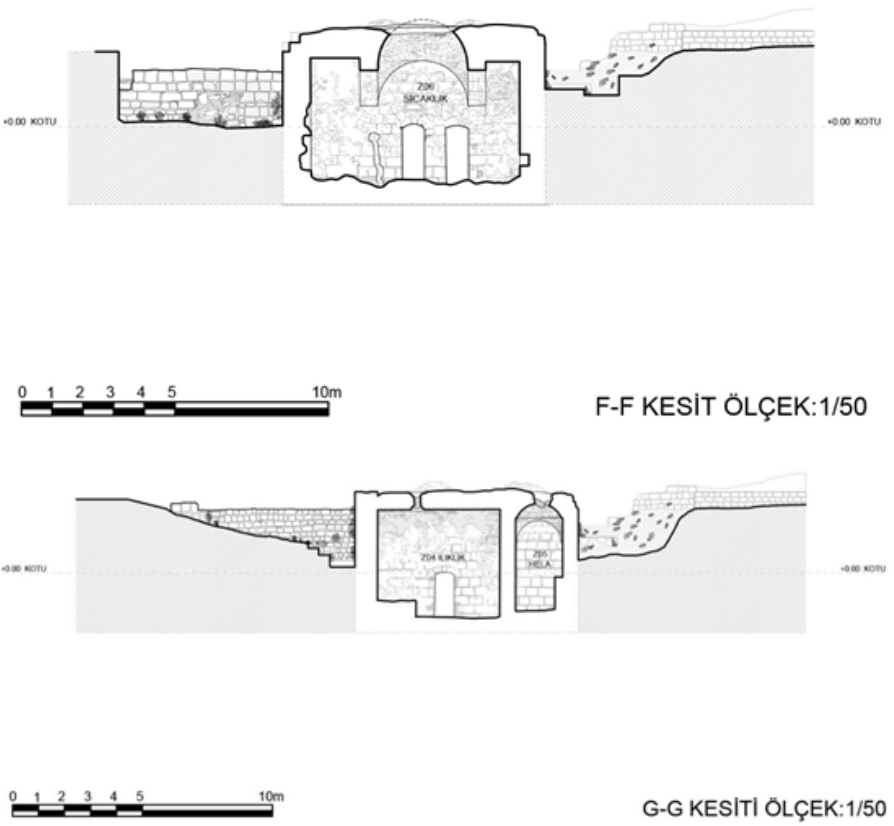

Görsel 23. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı B-B ve C-C Kesiti

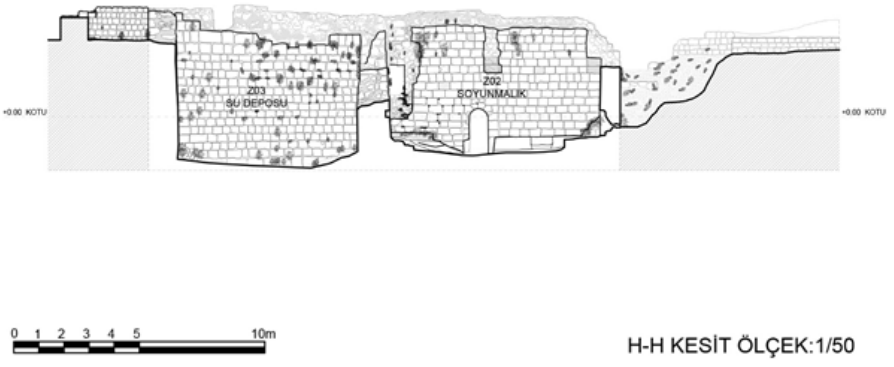

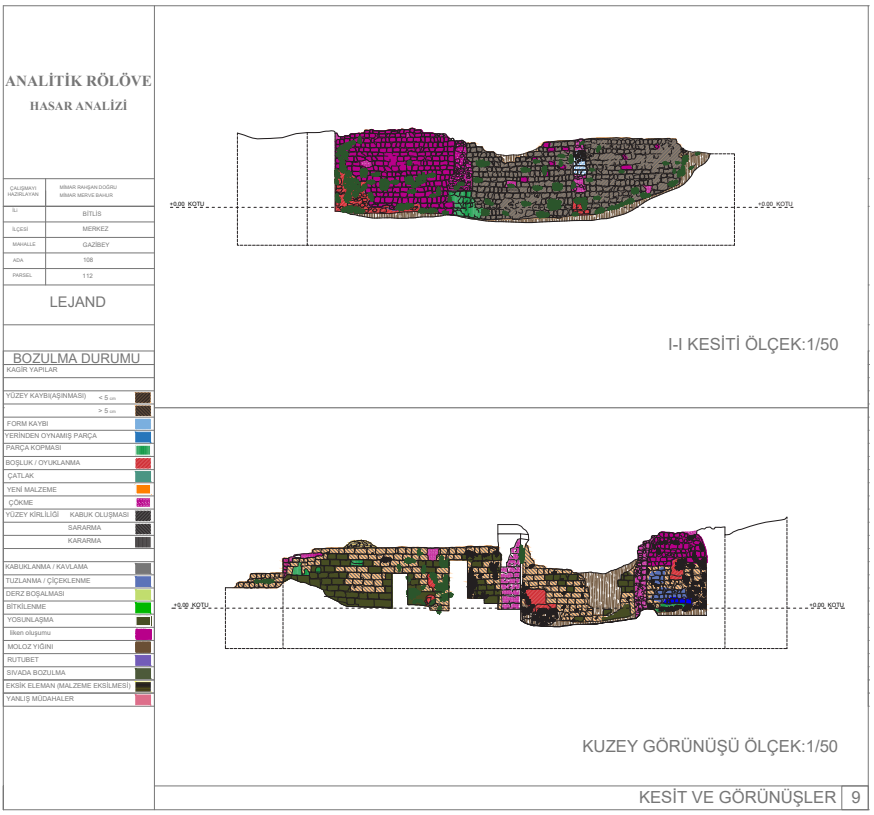
Görsel 24. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı D-D ve E-E Kesiti

Görsel 25. Bitlis Sinan Bey (Kale) Hamamı F-F ve G-G Kesiti

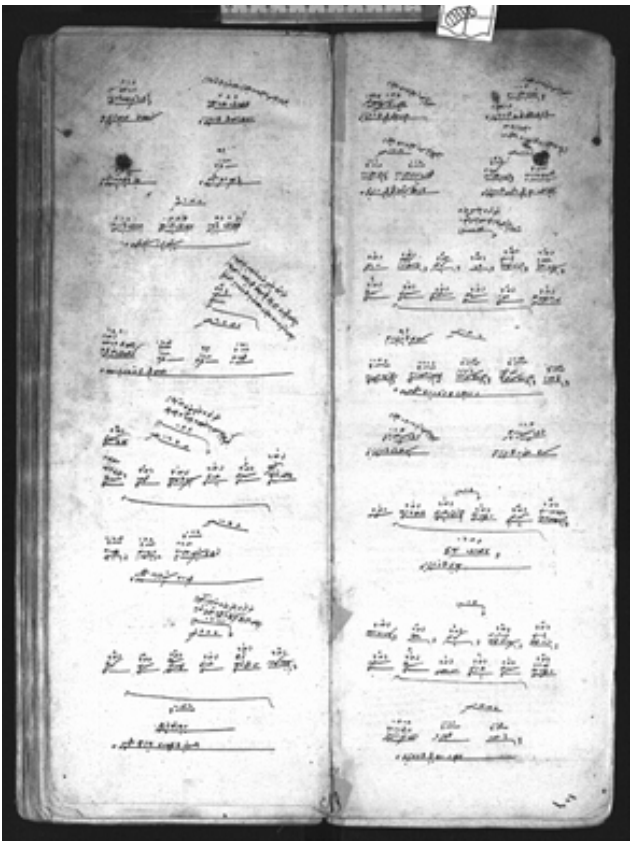

Görsel 26. Bitlis Sinan Bey(Kale) Hamamı H-H Kesiti

Görsel 27. Bitlis Sinan Bey(Kale) Hamamı I-I Kesiti

Ekler.

Ek.1: TKGM. TT. D. 109/105b

Ek.1: TKGM. TT. D. 109/105b belgenin transkripsiyonu

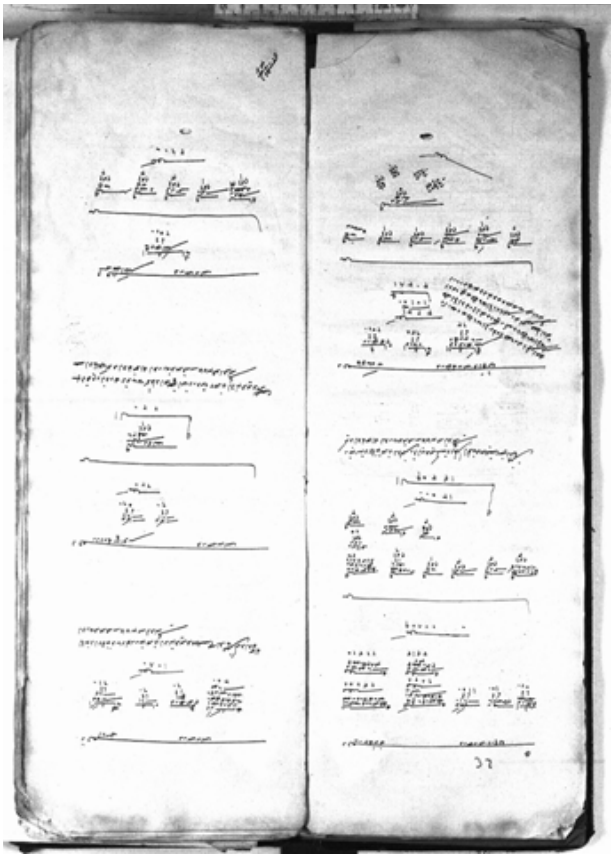
Vakf-ı mescid-i Sinan Bey der-kal‘a.

Hammâm der-kal‘a Fî sene 3.600	İcâre-i boyahâne Fî sene 720	Mahzen der-nezd-i mekteb ve hammâm 2 bâb Fî sene 580

Minhâ

Cihet imâmet Mîrî cânibinden virilür.	Cihet-i mu‘allim Fî yevm 2	Cihet halîfe-i mekteb Fî yevm 1	Cihet-i ferrâş Fî yevm 1	Cihet-i tevliyet Fî yevm 1,5	Cihet-i hâdim mecid ve mekteb Fî yevm 1

Cihet-i cüzhan 9 nefer Fî yevm 5	Yekûn 3.960
El-bâkî 440 Meremmâtına ve yağına ve hasırına sarf olunub zevâyid deyu kimesneye virilmeye.	

Ek.2: BOA. TKGM. TT. D. 202 64a

Ek.2: BOA. TKGM. TT. D. 202 64a, Belge transkripsiyonu

Vakf-ı câmi-i Sinan Bey der-kala-i Bidlis vâki-şod

Hammâm der-kalʿa-i m. fî sene 2.520	İcâre-i boyahâne fî sene 348	İcâre-i mahzen der-nezd-i mekteb ve hammâm fî sene 63

Yekûn 3.231; Nakdiye 17.150: Cemʿan 30.381

Bu zikr olan 17.150 akçe şart-ı vâkıf rakabe içün aslı 5.000 akçe olub murâbahaya virilmekle ribhından 12.150 akçe hâsıl olub cümle 17.150 akçe olmağın rakabe içün hıfz olunub erbâb-ı vezâ'ife virilmeye deyu defter-i cedîde kayd olundı.

Minhâ

Cihet-i imâmet mîrî cânibinden [virilür]	Cihet-i tevliyet fî yevm 1	Cihet-i ferrâş fî yevm 1	Cihet-i halîfe-i mekteb fî yevm 1	Cihet-i hâdim-i mescid ve mekteb fî yevm 1	Cihet-i muʿallim fî yevm 2
Cihet-i cüzhân 5 nefer fî yevm 5 Be-nâm Şeref fî yevm 1 Be-nâm Sinan fî yevm 1 Be-nâm Veli fî yevm 1 Be-nâm imâm 2 nefer fî yevm 2					